

dr hab. Witold Jarno, prof. UŁ
Instytut Historii
Wydział Filozoficzno-Historyczny
Uniwersytetu Łódzkiego

Łódź, dn. 24 VIII 2021 r.

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr. Łukasza Politańskiego pt. „*Rozbudowa fortyfikacyjna pozycji armii „Łódź” w 1939 roku. Założenia i wykonanie*” [Piotrków Trybunalski 2021, ss. 424] przygotowanej pod kierunkiem dr. hab. Marka Dutkiewicza, prof. Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach

Tematyka dotycząca szeroko rozumianej problematyki fortyfikacyjnej, zwłaszcza w odniesieniu do fortyfikacji znajdujących się na terytorium Polski (zarówno będących spadkiem po okresie zaborów, jak i dziełem polskich fortyfikatorów w okresie II Rzeczypospolitej) cieszy się obecnie dużym zainteresowaniem polskich badaczy, lecz pomimo systematycznych badań, wiele zagadnień nie doczekało się dotąd pełnego naukowego opracowania. O ile dość dobrze omówione zostały w dotychczasowej historiografii zagadnienia organizacji Wojska Polskiego w latach II Rzeczypospolitej i jego zaangażowania w walkach o granice odrodzonej Polski oraz w czasie II wojny światowej – to m.in. problematyka fortyfikacyjna nadal ma wiele zagadnień słabo przebadanych. Zazwyczaj dociekania naukowe w tym obszarze badawczym obejmują fortyfikacje stałe, czyli dzieje twierdz zbudowanych przez państwa zaborcze przed wybuchem I wojny światowej (np. Modlin, Osowiec, Dęblin, Przemyśl, czy Toruń) oraz polskich odcinków ufortyfikowanych w okresie II Rzeczypospolitej (np. fortyfikacje na Polesiu, pozycja Mława i Wizna, czy Obszar Warowny „Śląsk”). Nadal jednak wiele polskich fortyfikacji nie doczekało się szerszego naukowego opracowania. Wśród nich jest m.in. pozycja obronna Armii „Łódź” z 1939 r. nad Wartą i Widawką – zasługująca jak najbardziej na rzetelne naukowe opracowanie. Co prawda, o samej Armii „Łódź” i Okręgu Korpusu Nr IV Łódź napisano już wiele prac o charakterze ogólnym (m.in. Jan Wróblewski, Mieczysław Bielski, Andrzej Wesołowski, Juliusz Tym, Włodzimierz Kozłowski, Witold Jarno), podobnie jak i o ogólnych założeniach planowania operacyjnego armii II Rzeczypospolitej (m.in. Piotr Stawecki, Lech Wyszczelski, Zygmunt Matuszak, Tomasz Kośmider, Daniel Koreś) – to jednak dotychczasowy dorobek polskiej historiografii traktujący o tematyce inżynieryjno-saperskiej w pasie działania wspomnianego związku operacyjnego jest wciąż ubogi. Powstało na ten temat zaledwie kilka artykułów i to odnoszących się niemal wyłącznie do budowy schronów

bojowych. Brak w dotychczasowej literaturze przedmiotu szerszego ujęcia przygotowania inżynieryjno-saperskiego tzw. odcinka łódzkiego, zwłaszcza w zakresie fortyfikacji polowych, zazwyczaj marginalizowanych w dotychczasowej historiografii polskiej, której dorobek w odniesieniu do wspomnianej kwestii jest nadal stosunkowo ubogi.

Recenzowana dysertacja doktorska mgr. Łukasza Politańskiego dotycząca inżynieryjnego przygotowania polskiej granicy zachodniej na tzw. odcinku łódzkim – stanowi próbę wypełnienia jednej z luk w badaniach nad dziejami fortyfikacji na ziemiach polskich. Temat badawczy podjęty przez autora niewątpliwie – ze względu na swoją specyfikę – nie należy do łatwych, zwłaszcza w zakresie metodologicznym, tj. sposobu i metody jego opracowania oraz swej wielowątkowości. Tym bardziej należy przyjąć z uznaniem podjęcie badań nad tym zagadnieniem, tym bardziej, że w dotychczasowej literaturze przedmiotu problem inżynieryjnego przygotowania tzw. odcinka łódzkiego w okresie międzywojennym umykał wnikliwszej uwadze historyków (wyjątkiem jest artykuł Daniela Koresia o planowaniu operacyjnym opublikowany w „Przeglądzie Historyczno-Wojskowym” w 2008, nr 3, s. 45-76).

Zasadniczym celem badawczym recenzowanej rozprawy doktorskiej jest – zgodnie z założeniami zawartymi w jej „Wstępie” – ukazanie procesów zachodzących w okresie międzywojennym w odniesieniu do zdiagnozowania przez naczelne władze wojskowe potencjalnego zagrożenia ze strony Niemiec i głównych kierunków ewentualnego uderzenia oraz wypracowania – niejako w odpowiedzi na zmieniające się koncepcje planowania operacyjnego – inżynieryjnych sposobów zminimalizowania tego niebezpieczeństwa na tzw. odcinku łódzkim polskiej granicy. Tym samym podjęcie się tego zadania przez mgr. Ł. Politańskiego w przedłożonej do oceny pracy doktorskiej należy przyjąć z uznaniem, zaś temat badawczy rozprawy uznać za trafny i oryginalny oraz poprawnie sformułowany.

W celu zgromadzenia niezbędnego materiału autor przeprowadził kwerendę archiwalną w czterech najważniejszych dla tematu badawczego placówkach archiwalnych, w tym jednej zagranicznej: Centralnym Archiwum Wojskowym Wojskowego Biura Historycznego w Warszawie, Archiwum Instytutu Polski i Muzeum gen. Sikorskiego w Londynie, Archiwum Akt Nowych w Warszawie oraz Archiwum Państwowym w Piotrkowie Trybunalskim. Ponadto kwerenda archiwalna objęła także Archiwum Związku Kombatantów Rzeczypospolitej Polskiej i Byłych Więźniów Politycznych w Łodzi oraz zbiory Wojskowego Biura Badań Historycznych w Warszawie (jego zbiory z tzw. archiwum wydzielonego zostały po włączeniu tej placówki do Wojskowego Centrum Edukacji Obywatelskiej przekazane do Centralnego Archiwum Wojskowego). Zasadniczy materiał archiwalny dla opracowania tematu badawczego podjętego przez mgr. Ł. Politańskiego znajduje się w zbiorach dwóch pierwszych

placówek archiwalnych. W Centralnym Archiwum Wojskowym autor przebadł kilkanaście zespołów (w tym m.in. akta Armii „Łódź”, Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych, Dowództwa Okręgu Korpusu nr IV Łódź, kilku oddziałów Sztabu Generalnego Wojska Polskiego, Departamentu Budownictwa, Dowództwa Saperów, Wojskowej Szkoły Inżynierii oraz relacji i opracowań na temat kampanii wrześniowej); również w Archiwum Instytutu Polski i Muzeum gen. Sikorskiego w Londynie kwerenda objęła kilkanaście zespołów (m.in. dowództwa Armii „Łódź”, Ministerstwa Spraw Wojskowych, Naczelnego Dowództwa Saperów, szefa Naczelnego Wodza, Oddział III Sztabu Głównego oraz relacje sporządzone przez żołnierzy jednostek wspomnianego związku operacyjnego). Pozostałe placówki archiwalne miały w tym wypadku charakter pomocniczy, gdyż informacji z nich pochodzące są znacznie uboższe i stanowią niejako materiał uzupełniający. Autor wykorzystał także liczne źródła drukowane (zbiory dokumentów, Dzienniki Rozkazów Ministerstwa Spraw Wojskowych i Dziennik Ustaw RP), opublikowane pamiętniki i wspomnienia (19 pozycji), opracowania zwarte i artykuły zamieszczone w czasopismach naukowych (290 pozycji), encyklopedia i informatory (8 pozycji) oraz przedwojenne mapy topograficzne wydane przez Wojskowy Instytut Geograficzny (18 pozycji). Dzięki szerokiej kwerendzie archiwalnej mgr Ł. Politański dotarł do szeregu opracowań i studiów poświęconych planowaniu operacyjnemu, studiów terenowych z całego okresu międzywojennego, jak również do dokumentów dotyczących realizacji przyjętej koncepcji ufortyfikowania tzw. odcinka łódzkiego w 1939 r. Oprócz dokumentacji archiwalnej autor zapoznał się z wieloma relacjami ówczesnych decydentów wojskowych (zarówno na szczeblu centralnym, jak i armijnym, okręgowym i dywizyjnym) oraz uczestników walk Armii „Łódź”. Relacje te pozwoliły uszczegółowić wiele z omawianych zagadnień, zwłaszcza w obliczu niekompletności dokumentów wojskowych dotyczących omawianego tematu badawczego (w szczególności wytworzonych w sztabie armii, czy w sztabach wielkich jednostek).

• Oceniając całokształt kwerendy archiwalnej przeprowadzonej przez mgr Ł. Politańskiego – należy ją uznać za w pełni wystarczającą dla opracowania tematu badawczego na poziomie dysertacji doktorskiej. Również zakres kwerendy bibliotecznej należy ocenić jak najbardziej pozytywnie, choć można byłoby ją jeszcze poszerzyć o kilka publikacji (np. artykuł Łukasza Musiaka i Eweliny Stasiak pt. *Polskie schrony bojowe na linii Warty i Widawki. Zapomniane dziedzictwo* – „Wiadomości Konserwatorskie” 2019, nr 57, s. 84-95; Jacek Trajdos, *Linia Warty i Widawki*, Warszawa 2020, seria: Wielki Leksykon Uzbrojenia Wrzesień 1939, tom 207; Tomasz Wesołowski, *Pierwszy etap prac Sztabu Głównego nad planem operacyjnym „Zachód” (luty – połowa marca 1939 r.) w dokumentach, relacjach i*

wspomnieniach jego twórców, [w:] *Studia z dziejów wojskowości*, tom VII, Białystok 2018, s. 289-326; Waldemar Rezmer, *Operacyjna służba sztabów Wojska Polskiego w 1939 roku*, Warszawa 2010; Witold Jarno, Włodzimierz Kozłowski, *10. Dywizja Piechoty w wojnie 1939 roku*, Pruszków 2016; Maciej Kuszneruk, Krzysztof Ciszewski, *Schrony bojowe Wojska Polskiego w okolicach Bełchatowa*, Bełchatów 2011; *Umocnienia polowe*, część III (projekt), z. 1, Warszawa 1939). Powyższe publikacje mają jedynie charakter uzupełniający i w niczym nie umniejszają pozytywnej oceny przeprowadzonej przez mgr. Ł. Politańskiego kwerendy.

Dzięki szerokim badaniom archiwalno-bibliotecznym autorowi udało się w przystępnej formie przedstawić całokształt zagadnienia związanego z problematyką inżynierskiego przygotowania tzw. odcinka łódzkiego w latach II Rzeczypospolitej w oparciu o liczne opracowania i prace studyjne prowadzone przez cały okres międzywojenny w Ministerstwie Spraw Wojskowych, Generalnym Inspektoracie Sił Zbrojnych, inspektoratach armii oraz Dowództwie Okręgu Korpusu nr IV Łódź. Koncepcje ufortyfikowania tego jakże ważnego – z punktu widzenia założeń obrony zachodniej granicy państwa polskiego – odcinka zmieniały się w kolejnych latach wraz z rozwojem środków walki, tendencji w pracach fortyfikacyjnych oraz zmianami w polskich planach wojennych, w których wspomniana granica aż do 1939 r. odgrywała zdecydowanie mniejszą rolę, niż granica wschodnia. Autorowi udało się – w oparciu o przejrzone materiały archiwalne (studia operacyjne, i studia terenowe) zaprezentować niezwykle złożoną i wielowątkową materię dotyczącą ewolucji koncepcji przygotowania inżynierskiego tzw. odcinka łódzkiego w całym okresie międzywojennym i jej ostateczny kształt w 1939 r.

W tym ujęciu konstrukcja recenzowanej pracy jest logiczna i ma charakter chronologiczno-przedmiotowy, co wydaje się jak najbardziej słusznym rozwiązaniem. Dysertacja składa się ze „Wstępu” (tu zaprezentowano cele badawcze i zasadnicze elementy podjętego tematu, jak również przeanalizowano dotychczasowy stan badań oraz omówiono wykorzystane źródła archiwalne), sześciu rozdziałów, zakończenia, bibliografii, 38 załączników, 20 map i szkiców, a także – co niezwykle wartościowe – indeksu nazwisk oraz indeksu nazw geograficznych. Rozprawa zawiera postawione w logiczny sposób, w kolejnych rozdziałach, postulaty badawcze i odpowiedzi na nie. Można mieć jednak wątpliwość co do przyjętego brzmienia tytułu rozprawy: *Rozbudowa fortyfikacyjna pozycji armii „Łódź” w 1939 roku. Założenia i wykonanie*. Jest on zasadniczo poprawny, jednak znaczną część tekstu rozprawy zawierają rozważania nad zmieniającymi się od połowy lat dwudziestych koncepcjami ufortyfikowania odcinka przyszłej Armii „Łódź” (m.in. niemal całe dwa rozdziały – trzeci i piąty). Z tej przyczyny postulowałbym rozważenie przez autora przed ewentualną

publikacją pracy modyfikację jej tytułu np. na: *Koncepcje rozbudowy fortyfikacyjnej odcinka łódzkiego w latach 1921-1939. Założenia i wykonanie*. Powyższej uwagi nie formułuję jednak w charakterze zarzutu, lecz raczej jako sugestię do rozważenia.

Rozdział pierwszy dysertacji pt. *Fortyfikacje polowe – doświadczenia i wnioski z lat 1918-1939* (w spisie treści na s. 4 brak myślnika w tytule tego rozdziału) stanowi wprowadzenie do zasadniczych rozważań autora w dalszych rozdziałach pracy i zawiera ogólną charakterystykę fortyfikacji (stałych i polowych), ocenę doświadczeń płynących w tym zakresie z pól bitewnych I wojny światowej, wyjaśnienie pojęć z zakresu prac i typologii obiektów fortyfikacyjnych, a także poglądy polskich teoretyków wojskowych na kwestię fortyfikacji na zmieniającym się polu walki oraz omówienie polskich aktów normatywnych wydanych przez władze II Rzeczypospolitej w odniesieniu do zagadnień inżynierskiego przygotowania kraju na ewentualność przyszłego konfliktu zbrojnego. W całości rozdziału dominuje rzeczowy opis powyższych zagadnień, lecz niektóre stwierdzenia autora nie są zbyt precyzyjne i przydałoby się szersze wyjaśnienie, jak np. na s. 19 zbyt lakoniczne omówienie roli fortyfikacji stałych na frontach I wojny światowej i wpływu techniki wojskowej (zwłaszcza rozwoju artylerii) na coraz mniejszą przydatność twierdz pierścieniowych. Warto byłoby także omówić, choćby pokrótce, przemiany w poglądach teoretyków wojskowych z innych państw w okresie międzywojennym na temat wykorzystania fortyfikacji w potencjalnych konfliktach zbrojnych.

Rozdział drugi pt. *Zarys fortyfikacji w II Rzeczypospolitej* zawiera krótkie omówienie historii centralnych i terenowych organów służby fortyfikacyjnej, okresów rozwoju i zastoju prac fortyfikacyjnych w polskiej armii, ewolucji koncepcji wykorzystania fortyfikacji (zwłaszcza polowych) i przejścia od systemu ośrodków oporu do tzw. systemu odcinków, jak również organizacji założeń obronnych i prac fortyfikacyjnych na szczeblu wielkich jednostek. Powyższe zagadnienia zostały przez autora szeroko i wnikliwie przedstawione na tle ewoluujących założeń doktrynalnych, zaś rozdział kończy omówienie najważniejszych przeszkód inżyniersko-saperskich. Wykład mgr. Ł. Politańskiego w tej części dysertacji jest w zasadzie poprawny, choć do polemik skłaniają kwestie szczegółowe. W rozdziale tym jedynie wspomniano o problematyce nowoczesnych fortyfikacji stałych w postaci żelbetonowych schronów bojowych, zaś większość rozważań skupiona została na fortyfikacjach polowych. Z innych uwag – można tu dodać nieprecyzyjność w nazewnictwie instytucji służby fortyfikacyjnej. Dla przykładu, na s. 69 autor pisze w odniesieniu do 1919 r.: „Początkowo Wydział Fortyfikacji wchodził w skład Sekcji Inżynierii Wojskowej Departamentu Technicznego, Ministerstwa Spraw Wojskowych”. Jest to stwierdzenie zasadniczo prawdziwe

(choć był to Wydział Fortyfikacyjny) w odniesieniu do początku 1919 r., bowiem w maju tego roku wspomnianą sekcję przemianowano na Sekcję Inżynierii i Saperów, zaś na bazie Wydziału Fortyfikacyjnego utworzono Wydział Inżynieryjny. Na tej samej stronie autor podał poprawnie, iż w lutym 1920 r. w ramach reorganizacji Ministerstwa Spraw Wojskowych powstał Departament Wojsk Technicznych – jednak warto byłoby tu dodać, iż na jego czele stanął gen. ppor. Emil Gołogórski, zaś w składzie departamentu (mającego *nota bene* numer drugi) znalazła się Sekcja Inżynierii i Saperów kierowana przez mjr. Mieczysława Dąbkowskiego. Z kolei na s. 70 autor podał, iż w składzie nowoutworzonego – wraz z przejściem ministerstwa na organizację pokojową w myśl rozkazu z 22 sierpnia 1921 r. – Departamentu V Inżynierii i Saperów powstał Wydział Fortyfikacji. Jednak w 1921 r. we wspomnianym departamencie takiego wydziału jeszcze nie było (sprawami fortyfikacyjnymi zajmował się wówczas Wydział III Techniczny), zaś Wydział III Fortyfikacyjny (taką faktycznie nosił nazwę) powstał dopiero w końcu 1922 r. Zabrakło także w tekście rozprawy informacji, iż w czerwcu 1925 r. dotychczasowy Departament V Inżynierii i Saperów połączono z Departamentem VI Wojsk Technicznych – tworząc Departament V Wojsk Technicznych, który w 1927 r. przemianowano na Departament Inżynierii (w jego składzie znajdował się Wydział II Fortyfikacyjny), zaś dwa lata później na Departament Zaopatrzenia Inżynierii (powstało wówczas także Szefostwo Saperów). Warto byłoby także dodać na s. 71, iż gruntowna reorganizacja służby fortyfikacyjnej w maju 1930 r. (w jej ramach zlikwidowano Wydział Fortyfikacyjny w MSWojsk., tworząc w jego miejsce Kierownictwo Fortyfikacji w Sztabie Głównym) spowodowała powstanie dwutorowości, gdyż Departament Zaopatrzenia Inżynierii (jako instytucja zaopatrzeniowa) podlegała I wiceministrowi spraw wojskowych, zaś szefowi Sztabu Głównego – podporządkowano Kierownictwo Fortyfikacji (podlegały mu z kolei komisje fortyfikacyjne, zarządy forteczne i kierownictwa robót). Również na s. 78 można znaleźć nieprecyzyjne stwierdzenie, iż powstały w 1932 r. Wydział Fortyfikacyjny w Departamencie Budownictwa MSWojsk. został na przełomie 1935 i 1936 r. przeniesiony do Sztabu Głównego jako jego III Wydział – w rzeczywistości stał się on Wydziałem IIIa Sztabu Głównego. W rozdziale zdarzają się także drobne błędy techniczne, będące wynikiem braku konsekwencji – dla przykładu, na s. 71 pojawia się nazwa: Obszar Warowny „Wilno”, zaś na s. 73: Obszar Warowny Wilno. Ponadto, na s. 81 znalazło się niejasne zdanie: „*W przededniu wybuchu wojny odlęwy do 25 ton wykonywane były już w trzech ośrodkach: Ostrowcu, Wspólnocie Interesów i Trzyńcu*”. Warto byłoby, aby autor doprecyzował, iż *Wspólnota Interesów* to powstała w 1937 r. *Wspólnota Interesów Górniczo-Hutniczych Spółka Akcyjna* z siedzibą w Katowicach, zaś

huta żelaza w Trzyńcu to zakład w tej miejscowości (czeski Třinec) przejęty przez Polskę w wyniku przyłączenia 2 października 1938 r. Zaolzia.

Kolejny III rozdział zatytułowany *Znaczenie operacyjne kierunku łódzkiego* jest szczegółową i wnikliwą analizą środowiska przyrodniczego (ukształtowania powierzchni, hydrografii i zalesienia) oraz zaludnienia i zagospodarowania (m.in. sieć komunikacyjna) zachodniej części ówczesnego województwa łódzkiego, stanowiącej temat rozważań polskich sztabowców nad wykorzystaniem operacyjnym tzw. odcinka łódzkiego w przypadku potencjalnej wojny z zachodnim sąsiadem. Odcinek ten miał w 1939 r. stanowić obszar operacyjny działania Armii „Łódź”, toteż jak najbardziej słusznie autor dokonał szczegółowej analizy poszczególnych koncepcji i prac studyjnych powstałych w różnych okresach okresu międzywojennego, którą – co warto podkreślić – oparł głównie na materiałach archiwalnych. Wcześniejsze koncepcje stały się w 1939 r. podstawą opracowania planu inżynierskiego przygotowania odcinka powierzonego obronie wspomnianemu związkowi operacyjnemu, toteż ich znajomość jest niezwykle ważna dla zrozumienia ostatecznej koncepcji obronnej przyjętej przez dowództwo Armii „Łódź” w przededniu wybuchu II wojny światowej.

Rozdział IV – *Plan działania armii „Łódź”* – stanowi wnikliwą analizę planów i zadań powierzonych tej armii i jej dowódcy gen. dyw. Juliuszowi Rómmłowi, przed którym stało niezwykle trudne zadanie opracowania w krótkim czasie założeń rozegrania przez podległe mu siły bitwy obronnej. Na trudności tełożyło się wiele elementów, m.in. brak szczegółowego planu wojny z Niemcami, ciągłe zmiany w składzie większości związków operacyjnych (w tym i Armii „Łódź”), niewystarczające siły do obrony przydzielonego tej armii odcinka, nadmierna tajemnica skutkująca brakiem informacji o zadaniach sąsiednich związków operacyjnych, czy niemal całkowite nieprzygotowanie przed marcem 1939 r. tzw. odcinka łódzkiego pod kątem prac fortyfikacyjnych. To oczywiście tylko kilka z najważniejszych problemów związanych z wypracowaniem przez dowództwo Armii „Łódź” koncepcji obrony przydzielonego jej odcinka obronnego. Autor omówił powierzone jej zadania oraz kolejne zmiany w składzie tej armii, jak również skomplikowane relacje rozkazodawcze pomiędzy dowództwem armii a Dowództwem Okręgu Korpusu nr IV Łódź i Generalnym Inspektoratem Sił Zbrojnych. Całość rozważań autora w tym rozdziale kończy omówienie pierwszego rozkazu operacyjnego gen. dyw. J. Rómmła skierowanego do podległych mu oddziałów, zawierającego plan stoczenia bitwy w oparciu o – dyskusyjne do dziś – działania opóźniające na przedpolu głównej pozycji obronnej podległej mu armii. Co warto podkreślić, także i w tym rozdziale autor swe dociekania naukowe oparł w głównej mierze na analizie materiału archiwalnego oraz opublikowanych wspomnieniach.

Niezwykłe ciekawy jest rozdział V zatytułowany: *Koncepcje ufortyfikowania „pozycji łódzkiej”*, będący istotną częścią rozważań autora nad przygotowaniem inżynieryjnym odcinka przydzielonego do obrony Armii „Łódź” – poczynając od planu osłony „S” opracowanego w połowie lat dwudziestych, poprzez prace studyjne gen. dyw. Leona Berbeckiego i gen. bryg. Stanisława Burhardta-Bukackiego, zaś kończąc na studiach terenowych prowadzonych przez inspektora armii gen. dyw. J. Rómmła w drugiej połowie lat trzydziestych. Magister Ł. Politański przeprowadził tu – znów głównie w oparciu o materiał archiwalny – analizę prac studyjnych i terenowych na tzw. odcinku łódzkim, omawiając poszczególne koncepcje rozlokowania stref obronnych oraz zmieniające się plany budowy umocnień osłonowych (głównie fortyfikacji polowych). Miały one jak najdłużej powstrzymywać działania nieprzyjaciela, poprzez umocnienie wybranych punktów o znaczeniu taktycznym. Autor wnikliwie zaprezentował nie tylko koncepcje powstania wybranych odcinków i pododcinków obronnych oraz wykorzystania do budowy na nich przeszkód inżynieryjnych uwzględniających przede wszystkim ukształtowanie terenu (wybór punktów obserwacyjnych i miejsc do rozlokowania artylerii, zawałów leśnych, spiętrzeń na rzekach, itp.), lecz także szczegółowe plany zniszczeń obiektów inżynieryjnych (głównie mostów), które mogłyby być przydatne dla wroga. Najwięcej uwagi mgr Ł. Politański poświęcił – co niejako oczywiste – studiom terenowym prowadzonym przez gen. dyw. J. Rómmła, jako inspektora tzw. odcinka łódzkiego. Przygotowane przez niego w latach 1936-1938 koncepcje prac inżynieryjnych oraz budowy niezbędnych umocnień (zarówno fortyfikacji stałych, jak i polowych) stały się podstawą prac fortyfikacyjnych opracowanych i realizowanych przez dowództwo Armii „Łódź” w 1939 r. Rozważania swe zakończył autor jakże prawdziwą i smutną konstatacją, iż do marca tego roku – oprócz prac studialnych – nie prowadzono na wspomnianym odcinku prac *sensu stricte* fortyfikacyjnych.

Ostatni VI rozdział zatytułowany: *Rozpoczęcie i realizacja prac polowych na pozycji armii „Łódź” w 1939 roku* stanowi w istocie podsumowującą część pracy, gdyż omawia problematykę podjęcia prac fortyfikacyjnych po ogłoszeniu mobilizacji alarmowej w marcu 1939 r. To właśnie wówczas wykonano najistotniejsze elementy przygotowania inżynieryjnego pasa obronnego Armii „Łódź” w postaci: planów i kosztorysów budowy fortyfikacji na najbardziej zagrożonych odcinkach osłonowych, precyzyjnego rozplanowania poszczególnych obiektów inżynieryjnych w terenie, pozyskania do budowy niezbędnych materiałów oraz siły roboczej, a wreszcie samej budowy obiektów fortyfikacyjnych (okopów, zasiek, przeszkód przeciwpancernych, stanowisk ogniowych dla broni maszynowej i artylerii oraz schronów drewniano-ziemnych i żelbetowych). Wiele miejsca poświęcono w tym rozdziale także

sprawom zabezpieczenia logistycznego powyższych prac, dotychczas jedynie wzmiankowanym w literaturze dotyczącej Armii „Łódź”. Autor zaprezentował wnikliwie zagadnienia związane z powyższymi kwestiami, wyjaśniając przyczyny początkowego powolnego tempa tych prac i ich późniejszego przyspieszenia. W rozdziale – w ocenie Recenzenta – zabrakło jednak omówienia szczegółowego rozlokowania w terenie budowanych schronów żelbetonowych (podano tylko ich planowaną liczbę na odcinkach „Sieradz”, „Widawa” i „Szczerców”), jak również scharakteryzowania ich pod względem technicznym i przeznaczenia poszczególnych typów schronów. Warto byłoby także zamieścić kilka planów takich schronów np. w załącznikach. Zbyt pobieżnie także autor podsumował rozdział (podrozdział 5 – *Ocena zrealizowanych prac fortyfikacyjnych*), zarówno w zakresie faktycznej oceny wykonanych prac, jak również w odniesieniu do ich wykorzystania w rzeczywistych działaniach wojennych prowadzonych przez Armię „Łódź” w pierwszym tygodniu wojny. Fortyfikacje buduje się przecież w określonym celu, a nie dla samego faktu ich powstania – stąd daje się odczuć brak szerszych wniosków w tej kwestii, np. czy i na ile powstałe naprędce fortyfikacje i umocnienia polowe pomogły polskim oddziałom w działaniach opóźniających, a później w obronie głównej pozycji wspomnianej armii. Pewne wyjaśnienie tej sytuacji znaleźć można we „Wstępie”, gdzie autor zasygnalizował wspomnianą kwestię w zakresie podjętego tematu badawczego: *„Dotyczy on już nie dokładnego efektu prac, a więc prezentacji liczby wybudowanych schronów, wykopanych okopów, wykonanych niszczeń, przeszkód czy postawionych pól minowych. Oczywiście, o tym w pracy również będzie mowa, choć autor zaznacza już na wstępie, że informacje z tego zakresu, zbierane od lat, posłużą do przygotowania w oparciu o niniejszą dysertację szerszego opracowania monograficznego. Sama praca dotyczy raczej decyzji i działań podejmowanych przez Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych i Inspektora Łódzkiego w celu jak najlepszego przygotowania do obrony terenu ciągnącego się od Glinna po Rozprzę i głębiej aż do granic państwa”*. Cieszyć się należy z faktu, iż autor nie zapomniał o wspomnianym zagadnieniu i planuje je szerzej omówić w przyszłości w obszernej monografii – jednak nie usprawiedliwia to w pełni braku szerszego omówienia tego zagadnienia w recenzowanej pracy, gdyż stanowić ono powinno niejako naturalne i bardziej wnikliwe jej podsumowanie. W ocenie Recenzenta, warto byłoby w przypadku wydania niniejszej rozprawy drukiem dodać np. kolejny rozdział (choćby relatywnie niewielki) poświęcony wykorzystaniu fortyfikacji powstałych w pasie działania Armii „Łódź” w czasie działań wojennych. Jest to jednak raczej ogólny postulat, niż merytoryczny zarzut. Pod rozwagę autora Recenzent przedkłada także sprawę ewentualnej modyfikacji brzmienia tytułu rozdziału, gdyż w dotychczasowej wersji (*Rozpoczęcie i realizacja prac polowych na*

pozycji armii „Łódź” w 1939 roku) użycie słów „realizacja prac polowych” nie jest nazbyt trafne i może sugerować innych charakter typ prac – dlatego też postulowałbym użyć sformułowania: „realizacja prac fortyfikacyjnych”.

„Zakończenie” zawiera finalne wnioski autora oraz odpowiedzi na pytania badawcze. Jednak przy braku w rozdziale VI szerszego podsumowania wykorzystania fortyfikacji w pasie działania Armii „Łódź” – daje się odczuć, iż „Zakończenie” w obecnej wersji pracy mogłoby być bardziej rozbudowane i poszerzone o wspomniane zagadnienie. Całość pracy kończą ciekawe załączniki (w liczbie aż 38) stanowiące uzupełnienie kwestii poruszanych przez autora w tekście zasadniczym. Przydałoby się jednak dodać jeszcze jeden załącznik z dokładną lokalizacją poszczególnych schronów bojowych wraz z określeniem ich typów i stopnia zaawansowania budowy (np. planowany, w budowie, zbudowany). Pewne zastrzeżenia budzi także wykaz skrótów, gdyż część skrótów nie zawsze była w praktyce konsekwentnie stosowana w recenzowanej pracy. W kilku przypadkach autor stosuje różne zapisy tej samej nazwy. Przykładem może być występujący w wykazie skrót – Kier. Fort. Występuje on w tekście zaledwie dwa razy (s. 71 – w cytacie oraz s. 80 – w nazwie dokumentów odsyłacza nr 340), zaś w pełnej wersji aż kilkanaście razy (np. w nazwie zespołu archiwalnego, czy w tekście zasadniczym – np. s. 71). Wątpliwość budzi także wprowadzenie do wykazu skrótu PKU, choć występuje on w tekście pracy jedynie raz (s. 245) – w takim wypadku należy rezygnować ze skrótu i podawać w tekście pełną nazwę (uwaga ta odnosi się do nazw występujących w całej pracy zaledwie po kilka razy). Zbędne jest także – w ocenie Recenzenta – zamieszczanie w wykazie skrótów „powszechnie znanych”, jak np. stopni wojskowych (gen. dyw., ppłk, mjr, kpt., ppor.), czy kierunków geograficznych (płd.).

W odniesieniu do całości recenzowanej rozprawy należy dodać jeszcze jedną istotną uwagę odnoszącą się do numeracji odsyłaczy i przypisów. Jest ona ciągła w całej pracy, przez co ostatni odsyłacz ma nr 1203. Nie jest to zasadniczo błąd techniczny, jednak dla lepszej przejrzystości tzw. aparatu naukowego lepiej jest stosować oddzielną numerację w każdym z rozdziałów, dostosowując do tego wariantu zapis odsyłaczy i przypisów.

Rozprawa doktorska mgr. Ł. Politańskiego charakteryzuje się klarownością konstrukcji i poprowadzonego w niej wykładu, w którym prezentowane zagadnienia zostały omówione – z uwagi na złożoność tematu badawczego – w sposób wielowątkowy. Praca napisana została dobrą polszczyzną i dobrze zredagowana pod kątem stylistycznym, choć zdarzają się w niej pojedyncze drobne usterki stylistyczne (np. s. 46 – *„Dotyczyło ono bezpośrednio pierwiastków fortyfikacyjnych...”*, s. 48 – wyrazy łacińskie typu *stricte* i s. 64 – *novum*, powinno się pisać kursywą, s. 58 – *„Publikacja składała się niejako z trzech części...”*, s. 84 – *„Obwód jego*

sprzątał rozstrzeliwaniu, a nie skupianiu pocisków”, s. 107 – „*Źródła ogni zapór wewnętrznych piechoty...*”, s. 117-118 – „... *większej liczebnie rzeszy sił roboczych ...*”, s. 120 – „... *wbudowanie 1 tony drutu...*”, s. 126 – „*Czas wykonania jednego kilometra takiego rowu w zależności od typu i bez wzmocnienia ścian wynosił od 250 do 400 dni roboczych*” (chodzi o rów przeciwczołgowy, toteż podana tu liczba roboczodni wydaje się zdecydowanie zbyt duża); s. 146 – „... *Szef fortyfikacji Lwów ...*” czy „... *pisał na kartach skreślonych wspomnień ...*”, s. 163 – „... *koalicji Polsko-Francusko-Czechosłowackiej ...*” (ujęcie przymiotnikowe, więc powinno być z małych liter); s. 210 – „... *że 30 DP rozbudowywał pozycję ...*”, s. 225 – „... *oraz 54 pal Zygmunta Kapsa*” (nazwisko też powinniśmy odmienić, więc Zygmunta Kapsy, *nota bene* brakuje tu jego stopnia wojskowego – był wówczas podpułkownikiem); s. 253 – „... *miał poza 7 palem ...*” (skoro w wykazie skrótów jest pal, to i w tekście powinniśmy używać dokładnie takiego skrótu); s. 260 – „... *Sochacki – Kierownik Robót 23 próbował ...*”; s. 282 – „... *oraz 26 DP, stacjonującej na terenie Okręgu Korpusu nr IV*” (mowa tu o mobilizacji alarmowej w marcu 1939 r. – brakuje więc wśród jednostek wówczas zmobilizowanych w tym okręgu II dywizjonu 4 Pułku Artylerii Ciężkiej z Tomaszowa Mazowieckiego). Czasami także pojawiają się w tekście nazbyt długie cytaty (np. 39-40, czy s. 41), w przypadku których warto byłoby się zastanowić nad ich ewentualnym skróceniem i oduktorskim omówieniem zawartych w nich informacji (zwłaszcza gdy cytaty pochodzą z publikacji wydanych drukiem).

Podsumowując, mogę stwierdzić, że autor poradził sobie generalnie z realizacją tezy badawczej, wykazując się dobrą wiedzą w odniesieniu do badanej przez siebie problematyki. We wszystkich rozdziałach dominuje rzeczowy opis omawianych zagadnień, zaś mgr Ł. Politański nie zapomniał o konieczności komentowania oraz analizowania prezentowanych faktów, choć mankamentem recenzowanej rozprawy są podsumowania rozdziałów, które wymagają poszerzenia i bardziej wnikliwego omówienia. Pomimo tych uwag, recenzowana rozprawa świadczy o dużych umiejętnościach mgr. Ł. Politańskiego w zakresie analizy informacji naukowych oraz źródeł, jak również ich syntezy. Także od strony metodologicznej, językowej i warsztatowej pracę można ocenić pozytywnie. Trzeba także podkreślić, że ustalenia autora mają w większości nowatorski charakter i są bardzo interesujące od strony faktograficznej. Skłaniają także do refleksji i szacunku dla wysiłków podejmowanych przez dowództwo Armii „Łódź” w celu rozbudowy inżynieryjnej podległego mu odcinka frontu. Praca wnosi wiele nowych ustaleń w odniesieniu do analizowanego tematu badawczego, w większości opartych na materiale archiwalnym, które w znacznym stopniu wzbogacają naszą wiedzę – stanowiąc niewątpliwie ważny wkład badawczy do dorobku polskiej historiografii.

Wspomniane wcześniej uwagi, usterki i wątpliwości nie obniżają jednak wartości pracy i jej pozytywnej oceny jako całości. Lektura przedłożonej do oceny rozprawy doktorskiej pozwala stwierdzić, iż jej autor posiada szeroką wiedzę z zakresu historii wojskowości polskiej w I połowie XX w., wykazując w niej swoje kompetencje w zakresie samodzielnej pracy naukowej i prezentowania swoich ustaleń badawczych.

Wniosek końcowy

Rozprawa doktorska autorstwa mgr. Łukasza Politańskiego jest dziełem oryginalnym i posiada charakter nowatorski, będąc źródłem wielu cennych ustaleń badawczych. Stanowi zarazem pierwszą w polskiej historiografii próbę kompleksowego przedstawienia zagadnienia przygotowania fortyfikacyjnego odcinka bronionego w 1939 r. przez Armię „Łódź”. W tym kontekście cel badawczy należy uznać za zrealizowany. Recenzowana dysertacja odpowiada formalnym, merytorycznym oraz metodologicznym wymogom stawianym przed dysertacjami doktorskimi i wnoszę o dopuszczenie mgr. Łukasza Politańskiego do kolejnych etapów przewodu doktorskiego.

dr hab. Witold Jarno, prof. UŁ

